

Silva Trdinova je z vztrajnim, včasih spričo osebne skromnosti kar neopaznim, vendar zmeraj strokovno temeljitim, zagnanim in človeško poštenim delom prispevala nespregledljiv delež slovenski literarni vedi in še bolj didaktiki in metodiki pouka slovenščine na naših šolah. Ustrezno strokovno literaturo je obogatila z vrsto dognanih besedil, med katerimi je njen književnoteoretski učbenik že poldrugo desetletje temeljno besedilo te vrste za šolsko rabo. In ne nazadnje zaokroža njeno podobo svoječasno delo za Slavistično društvo Slovenije.

Josip Vidmar je najvidnejša osebnost novejše slovenske književne kritike, marsikatero njegovo delo pa okvire kritičnih in polemičnih zapisov celo presega. Monografske razsežnosti ima predvsem njegova knjiga o Župančiču, pa tudi esej o Prešernu. Iz Vidmarjeve esejistike, ki načenja širša in temeljna kulturna vprašanja, je zlasti pomembna knjiga o slovenskem narodnem vprašanju (iz tridesetih let). Tenak posluh za stilne posebnosti in vrednote književnih umetnin izpričujejo številni njegovi prevodi, predvsem iz ruske književnosti in iz Molièrovega komediografskega opusa. Kot predsednik SAZU je že vrsto let osrednja osebnost slovenskega znanstvenega sveta in njegov reprezentativni zastopnik v mednarodnem znanstvenem sodelovanju.

Anton Vratuša je bil tik pred zadnjo vojno ena najvidnejših mlajših osebnosti v slavističnem seminarju, organizator Osvobodilne fronte v njem oziroma njen vojaški vodja. V sebi je srečno združeval velike strokovne sposobnosti, o čemer zgovorno priča njegovo dialektološko in literarnozgodovinsko delo, ki je bilo v svojem času izjemno strokovno in miselno napredno, ter politično organizacijsko dejavnost, dopolnjeno z osebnim pogumom. S svojim osebnim zgledom in dejavnostjo v stroki in zunaj nje je ena tistih osebnosti, ki so nenavadno mnogo prispevale k družbenemu ugledu slovenske slavistike.

Breda Pogorelec

Filozofska fakulteta v Ljubljani

OB NOVEM UČNEM NAČRTU – SEMANTIKA STAVKA

O. Predmet novejših jezikoslovnih raziskav je semantika kot tisto področje, ki naj do globin razodene bistvo jezika kot glavnega človekovega izrazila. V okviru pomenoslovnih študij je posebno poglavje semantika stavka. Pojem *stavek* pomeni v teh raziskavah ne samo stavčni vzorec, ampak tudi njegovo aktualno realizacijo; v nekaterih vrstah semantičnih raziskav pa gre seveda predvsem za analizo semantike stavčnega vzorca in aktualizacije niso bistvene.

Semantika stavka kot posebna disciplina skuša torej z različnimi metodami razkrivati pomenske osnove številnih skladenjskih zvez in jih zvesti na skupni po-

menski imenovalc. Njena dognanja so posebej pomembna za študij in učenje stilistike; in sicer tako za razbiranje in razumevanje posameznih skladenjskih oblik in njih realizacij v besedilu — kakor za ozaveščanje učenčeve jezikovne ustvarjalnosti.

0.1 V slovenski slovniški tradiciji tak pristop ni novost; Semantične različice (variete) v stavku so predmet opazovanja v vseh novejših slovnica (naj omenimo samo Slovensko slovnico treh avtorjev, 1956, 304 d. in ustrezna mesta v Toporišičevem Slovenskem knjižnem jeziku I—IV). Le da gre sedaj za izrazito poimenovanje, ki ga uvrščamo v pouk s povsem jasnim ciljem teoretičnega ozaveščanja učencev glede tvorbe novih stavkov kakor tudi glede praktičnega učinka v zmožnosti zavestno izbirati med posameznimi oblikami.

0.2 Od semantičnih metod sem izbrala prehodno, to je metodo, ki izhaja iz sintagmatske analize stavka in jo pogloblja s pomočjo semantične interpretacije. (Prim. St. Karolak, Zagadnienia składowi ogólnej, Warszawa 1972, s. 98, posebej s. 101 d.) Osnova te razlage je univerzalni semantični model stavka, ki ga je mogoče razdeliti na dva dela, na naklonsko/časovnega (simbol M, T) in na povednega (diktum), v katerem povedek (simbol f) nekaj pripoveduje o določenem osebk (x₁) v imenovalniku. Naklonsko-časovni okvir določi govorec in z njim izrazi svoje razmerje do vsebine sporočane. Formula sama ne pomeni novosti, saj vsebuje tiste relevantne semantične značilnosti stavčnih pomenov, o katerih je v skladenjskih obravnavah stavka že dolgo govor in so jih v slovanskem jezikoslovju najbolj poudarjali Rusi. Formalizacija pomenskega modela pa omogoča neposredno interpretacijo pretvorb, ki so v besedilu aplicirane bodisi v povednem ali v naklonsko-časovnem delu stavka.

0.3 V realizacijah novega učnega načrta bi se ta metoda lahko pokazala koristna, ker opozarja na zveze med posameznimi skladenjskimi oblikami, pa tudi na morebitne stilistične omejitve posameznih oblik (zgostitve oziroma skrajšanja v tako imenovanem telegrafskem slogu in njih primernost v različnih zvrsteh besedil), čeprav o kaki izraziti slogovni opaznosti pri tem navadno ne govorimo. Če jezikovni pouk izhaja iz pomena jezikovnega znamenja in je naravnano k ozaveščanju pomenske ravnine jezika kot ravnine, ki je vsem drugim ravninam jezikovnih znamenj nadrejena, kakor je pomen sporočila bistvena prvina vsakega besedila, tudi umetnostnega, kjer je pomenska plat praviloma intenzivirana s pomenom oblike, so vsi pristopi, ki na to kažejo, ne le prispevek našemu spoznavanju jezika, ampak tudi razvijanju in poglobljanju jezikovnega pogleda nasploh.

1. Namen pričujočega prikaza je, vpeljati postopek razbiranja stavčne semantike pri tako imenovanih izjavnih stavkih, to je pri stavkih, pri katerih je popolno izraženi naklonsko-časovni del navadno formalno nadrejen diktumu, ki je sporočen v odvisnem stavku, uvedenem z veznikom *da* ali vprašalnico. Na posebnost teh stavkov opozarja v slovenščini (tudi v drugih slovanskih jezikih) posebna časovna sosledica v podrejenem stavku, s katero je izraženo razmerje istodobnosti, preddobnosti ali zadobnosti do časovne kategorije naklonskega preoblikovalca v nadrejenem stavku, kar pomeni predvsem semantično razmerje v nasprotju s formalnim, ki je v teh primerih navadno v nekaterih drugih jezikih. (Opis sosledice glej J. Toporišič, SKJ 3, s. 159.)

Teorija pomenske razlage na podlagi splošnega semantičnega stavčnega vzorca posebej poudarja, da je treba pri povednem stavku, ki je v besedilo vključeno kot prosti stavek brez posebej izraženega naklonsko-časovnega sklopa, računati z opuščnim naklonskim okvirom, ki ga je treba pri razumeti. Torej je na primer v osmrtnicah stavek *Umrl je N.N.* varianta polne izjave *Sporočamo vam, da je umrl N.N.* (seveda z ustreznim besednorednim preoblikovanjem povedi!). Ta posebnost ima velik pomen za študij stilistike, zlasti umetnostnih besedil. V stavku z naklonskim izrazom — pravimo mu tudi naklonski preoblikovalec (modalni preformator) — v podobi izraza (največkrat glagolskega) rekanja ali čustvovanja je treba navadno iskati piščev neposredni (— *vedite, da* —) ali posredni komentar (*Mimi je videla, da...*). S tem je pri neposrednem izražanju eksplicirano razmerje do sporočila, pri posrednem pa dodatno karakteriziranje opisovanih oseb in njihovega ravnanja in čustvovanja. Dejansko gre pri posrednem ekspliciranju za dvakratno izražanje naklonskosti (neeksplicirano oziroma eksplicirano skozi makrostrukturo je piščevo razmerje do sporočanega, eksplicirano je stališče znotraj pripovedi). To spoznanje seveda zavezuje branje besedila; pri branju je namreč potrebna posebna pozornost za takšne eksplicacije pomenskih razmerij v besedilu. V primeru, da je zgodba pripovedovana z ničelno obliko naklonskega razmerja pripovedovalca, z golimi izjavnimi stavki, opozarjajo na pripovedovalčevo razmerje do sporočenega naklon diktuma in drugi izrazi, zlasti prilastki in prislovna določila.

1.1 Za ilustracijo sem izbrala besedilo iz Ivana Cankarja (IC, ZD, 9, 184 d.). Pripoved o adjunktju Malarju začena takole: *Adjunkt Malar je bil pameten, razborit človek* —, torej z ničelno obliko nadrejenega piščevega naklonskega okvira, ki bi ga kak drug pisec (v drugem slogovnem obdobju) nemara izrazil takole: *Povem vam, da je bil adjunkt Malar* — ali *Vedite, da* — ter s tem izrazil še razmerje do poslušalca. Šele v naslednjem odstavku je ob še zmeraj ničelni osnovni obliki preoblikovalca vpeljan v pripoved naklonsko-preoblikovalni nadredni stavek *Zdaj pa je hipoma začutil*, da živi poleg svojega pisarniškega *drugo življenje*, ki je kot posebna prвина dodan pripovedi; izrabljen je za opisovanje in komentiranje duševnega delovanja ali stanja oseb v pripovedi. Sama zgodba bi brez uvedbe tega preoblikovalnega stavka namreč nič ne izgubila, prav tako lahko bi pisec zapisal: *Zdaj pa je živel...* ali *Poleg svojega pisarniškega življenja je živel...*, le da bi pri tem odpadel pomen ostrega nasprotja do prejšnjega pomenskega poteka, ki je izražen s prislovoma *zdaj in hipoma* in seveda ocena spremembe v duševnem stanju. V nadaljnjem besedilu uporablja seveda še druge tipe preoblikovalcev, vendar naštevanje različnih oblik ni namen tega prikaza. Z modalnim preoblikovalcem *Zdaj pa je hipoma začutil, da...* je poleg izjavnosti izražena tudi kategorija preteklosti; v njej se godi vsa pripoved. Diktum (s povedkom *živi*) je torej lahko v sedanjiku, ki izraža po sosledici časov v tem primeru istodobnost.

1.2 Podredni stavek uvajajo v teh primerih razen veznika *da* tudi še vprašalnice, zlasti *kako, ali, če itd.* Spominjaj se, *kako se je to izprehajal sam* (IC, ZD, 9, 185). Vsak od teh izrazov seveda sooblikuje aktualni pomen stavčnega naklonskega preoblikovalca.

1.3 Poleg glagolov duševnega delovanja so naklonski preoblikovalci lahko tudi čisti naklonski predikativi, kakor v primeru *Sicer se ni briga mnogo za poli-*

tiko, za vnanjo še posebno ne; *toda zdelo se mu je potrebno*, da zine včasih med pošteno družbo kakšno pametno. (IC, ZD, 9, 185). S stavkom preoblikovalcem je črta čiste pripovedi pretrgana, semantika sporočila je dopolnjena s psihološkim orisom (ki vsebuje komentar *zdelo se mu je potrebno*), medtem ko bi nepretrgana nit na eni sami ravnini tekla nemara takole: *Za politiko ... toda časih je zinil med pošteno družbo kakšno pametno*. Iz teh primerov je razmeroma precej razvidno, kako učinkuje stavek preoblikovalec: poleg časovnih razmerij in naklonske naravnosti, ki so odločilne za pomen diktuma oziroma za njegovo uvrstitev v pomenski strukturi besedila, so tu eksplicirana še druga potrebna razmerja (oseba itd.), seveda odvisno do strukture, ki jo terjajo izbrani preoblikovalci.

Preoblikovalec je seveda lahko tudi bolj zapleteno sestavljen, na primer iz glagola duševnega delovanja in naklonskega izraza, ki je bil pretvorjen v samostalniško zvezo *Spomnil se je svojega vzvišenega smotra, da jo izобрази ...* (IC, prav tam). V tej obliki sta izražena dva preoblikovalca, seveda v zgoščenem površinskem izrazu: *spomnil se je, da in imel je namen, da — jo izrazi (+Namen je bil vzvišen)*.

2. V poslednjem primeru je bil drugi preoblikovalec deležen pretvorbe v samostalniški izraz. Taka pretvorba seveda lahko zadene tako časovno-naklonski del stavka kakor diktum; nasledek te vrste pretvorb je razširjeni prosti stavek, ki pa ima zapleteno semantično strukturo: Oblila ga je rdečica in s strahom je gledal okrog sebe, *kadar se je spomnil v brezovski družbi tega svojega hvale vrednega delovanja* (= kako hvalevredno je deloval).

Med drugotne — in zato zgoščene — izraze te vrste (s pretvorbami, ki so potrebne za ureditev aktualne površinske oblike povedi), uvrščam tudi tožilnik z nedoločnikom v primeru *Videla ga je še vedno pred sabo* (= Še vedno je videla, kako /je stal/ pred njo), to pa potegne za seboj interpretacijo drugotnosti in s tem pomenske zgostitve tudi v stavku, ki je prvemu v besedilu prirejen: — *in čutila je na licu njegove vroče roke*.

Primer naklonskosti, zgoščene v samostalniško prislovno zvezo v prislovni vlogi, pa je v temle: Sprva se je bil namenil, da ostane doma ali pa da si izbere za jutranje in večerne izprehode drug kraj. *Toda z nekakšnim strahom* je v tistem hipu zavrgel to misel. Semantiko zveze z *nekakšnim strahom* razvežemo z interpretacijo, ki jo omogočata sobesedilo in opisana zgradba izjavnih stavkov iz modusa in diktuma, torej: *bal se je, strah ga je bilo* (da ne bi storil kaj narobe), *tudi nekako se je bal, da ...*

V obeh primerih nas na pretvorbo opozarjata ali glagolnika ali samostalnik, ki sicer nastopa v vlogi predikativa in kot sinonim glagolskega izraza za oznako posebnega duševnega stanja. S pretvorbo se seveda v besedilu marsikaj spremeni. S samostalniškim izrazom je opravljen premik intencijskega jedra sporočila, navadno je dosežena tudi veliko večja intenzivnost sporočanja, kar je pomembno za številne funkcijske zvrsti, posebej še za besedne umetnine. Pomembno je še, da je z menjavo stavčno izraženih modusov z opisanimi pretvorbami dosežena posebna notranja ritmika v semantični ureditvi besedila.

S temi primeri in razlago sem nakazala semantično vrednost in obnašanje tako imenovanih izjavnih stavkov v gradivu Cankarjeve umetnosti. Ta kategorija pa je močno izražena tudi v drugih zvrsteh, zlasti v publicistiki in v jeziku vsakdanjega sporočanja.

Pomenska razlaga nam pomaga luščiti pomenske plasti sporočila in nas uči smotrno brati. S tovrstno razlago — seveda v luči novih spoznanj jezikoslovja — bo mogoče v šoli doseči smiseln cilj jezikovnega pouka, predstavo o delovanju jezikovnega sestava in o dinamiki pri izbiri jezikovnih sredstev in njihovih variant. Seveda s temi opozorili vprašanje stavčne semantike ni izčrpano in se bo nadaljevalo.

Stane Suhadolnik

SAZU v Ljubljani

KNJIŽNI JEZIK V VARIANTAH KRAIGHERJEVE ŠKOLJKE *

Alojz Kraigher je svoja dela rad predeloval. Nasploh je bil mnenja, da bi moral »vsak pisatelj svoja dela čim več popravljati«. Dramo Školjka je v celoti predelal trikrat, delno pa večkrat. Če pravimo »predelal«, ne mislimo pri tem na kakšne nebitvene, recimo pravopisne popravke, ampak na temeljite spremembe, ki zadevajo idejo, zgradbo, obseg in jezik drame. Literarnozgodovinski opis predelav Školjke prikazujejo Moravčeve opombe k 1. knjigi Kraigherjevega Zbranega dela (iz njih bomo povzeli ustrezne podatke), oris jezika pa bodi naša naloga. Oglejmo si torej tri variante Školjke.

Prva varianta je nastajala nekako deset let in je izšla leta 1911. Ta varianta (oblikoval jo je tridesetletni avtor) ima stilno-jezikovne opore na eni strani v moderni kot celoti, posebej v Cankarju, na drugi strani pa v Pleteršnikovem slovarju 1895, v Levčevem pravopisu 1899 in Janežič-Sketovih slovnica 1894⁷, 1900⁸, 1906⁹ ter v začetnih Breznikovih razpravah. Drugo izdajo je pripravil po prvi svetovni vojni in nosi v knjižni objavi letnico 1923. Ta varianta (takrat je imel Kraigher petinštirideset let) je nastala potem, ko so bile objavljene že številne analize knjižnega jezika, po izidu prvih slovenskih antibarbarusov in Breznikovega pravopisa 1920. Tretja varianta je spet rezultat daljše dobe in ima v tipkopisu, pripravljenem za tiskarno, letnico 1958. Ta, zadnja varianta osemdesetletnega avtorja se je porajala v času jezikovnega vrenja po drugi svetovni vojni, znižanja jezikovne kulture, pa tudi zavzetega prizadevanja za ljudskost knjižnega jezika oziroma v času znova umirjajočega se knjižnega jezika pod vplivom Slovenskega pravopisa 1950. Ker je med prvo in zadnjo formulacijo

* Referat, prebran na zborovanju slavistov v Postojni, 2. oktobra 1975.